

Nataliia Rotar

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6430-3460>
e-mail: n.rotar@chnu.edu.ua

Динаміка розгортання деліберативних практик моделювання процесу відновлення України

1. Вступ

24 лютого 2022 р. закарбується в національній пам'яті українців та історичній пам'яті Європи як день, коли росія¹ розпочала широкомасштабну збройну Агресію Проти України, продовжуючи війну, розпочату тимчасовою окупацією автономної республіки Крим та частини Донецької і Луганської областей в 2014 р. За спільними оцінками Світового банку, Уряду України та Єврокомісії, станом тільки на 1 червня 2022 р. вартість безпосередньої завданої шкоди російським агресором складала більше 97 млрд. дол. США, 74 % якої сконцентрована в прифронтових областях України (Донецька, Луганська, Харківська та Запорізька області) та 22 % – в областях, що були повернені під контроль Української держави (Київська та Чернігівська області). Збитки, пов'язані з порушенням економічних потоків та виробничих циклів, оцінюються у 252 млрд. дол. США. В Україні зруйновано або пошкоджено понад 1200 навчальних закладів, 200 лікарень та тисячі кілометрів газопроводів, водо- та електромереж, доріг та шляхів залізничного сполучення. Громадяни України надали 200 тис. свідчень, що документують руйнування їхнього майна (і ця цифра зростає щодня), понад 1500 компаній подали заявки на участь в урядовій програмі переміщення, з яких 510 вже перемістили своє виробництво на Захід України. У 2022 р. в Україні було 8 млн. внутрішньо переміщених осіб, 6 млн. були вимушені виїхати за кордон, більшість з яких – діти². Вартість фінансових потреб у середині 2022 р., необхідних на відбудову та

¹ Тут і далі в тексті статті назва країни-агресора написана Авторкою з малої літери, що Національна комісія зі стандартів державної мови України не кваліфікує як відхилення від норми (протокол №83 від 15 IX 2023) – *Ред.*

² Operational data portal, *Refugees from Ukraine recorded across Europe*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>, доступ: 30 VI 2023.

відновлення системи соціально-економічних відносин, оцінювалася в понад 349 млрд. дол. США, що в 1,6 рази перевищує ВВП України у 2021 р.³

Втрати, що несе Україна внаслідок російської агресії, орієнтують на необхідність концептуалізації процесу її відновлення та відповідного планування. Сучасний світовий досвід повоєнного відновлення, що опирається на національні практики відновлення та реконструкції в таких постраждалих від війни країнах, як Сирія, Косово, Хорватія, Ірак та Кувейт, доводить, що цей шлях є складним і тривалим, потребує вираженої внутрішньої політики та консолідації зусиль міжнародного співтовариства⁴. У цих умовах підтримка постраждалої від війни сторони має опиратися не на формалізовані практики надання грошової, соціальної чи гуманітарної допомоги, а на досягнутий шляхом деліберативної консенсусу щодо стратегії та планування відновлення, важливим елементом якого є й питання надання допомоги міжнародними партнерами. Відтак, проблема динаміки розгортання деліберативних практик моделювання процесу відновлення України в умовах триваючої війни є актуальним та важливим завданням наукового пошуку.

2. Теоретико-методологічні принципи вивчення деліберативного процесу відновлення України

У сучасних демократіях вироблення та реалізація політики здійснюється з активним застосуванням інструментарію деліберативної демократії, достатньо повно концептуалізованого в сучасній політичній науці⁵. Ідея деліберативної демократії бере свій початок від ідей Дж. Дьюї, який означав сутність демократії через

³ Світовий Банк, Уряд України, Європейська Комісія, Україна. *Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення*, Серпень 2022, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099445109072232395/pdf/P1788430c59f110920ae4d04bd31d82c530.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

⁴ KPMG. *Post-war Reconstruction of Economy: Case Studies*, <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

⁵ S. G. Stokes, *Pathologies of deliberation*, "Deliberative democracy", ed. by J. Elster, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1998, p. 123–139; M. van Hees, *The limits of epistemic democracy*, "Social choice and welfare", 2007, vol. 28(4), p. 649–666; D. Landa, A. Meirowitz, *Game theory, information and deliberative democracy*, "American journal of political science", 2009, vol. 53 (2), p. 427–444; A. Bächtiger, J. Parkinson, *Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality*, Oxford: Oxford University Press, 2019; T. Christiano, *The Significance of Public Deliberation. Deliberative Democracy*. "Essays on Reason and Politics", 2011, vol. 3, p. 243–277; J. Cohen, *Deliberation and Democratic Legitimacy*, "The good polity", A. Hablin, B. Pettit (eds), N.Y.: Blackwell, 1989, p. 67–92; S. A. Coleman, A. Przybylska, Y. Sintomer (eds.), *Deliberation and Democracy: Innovative Processes and Institutions*, New York: Peter Lang, 2015; S. A. Ercan, *Deliberative Democracy: Taking Stock and Looking Ahead [Interview]*, "Democratic Theory", 2019, vol. 6 (1), p. 97–110; M. F. Scudder, *Deliberative Democracy, More than Deliberation*, "Political Studies", 2021, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/003232172111032624>; Н. Ротар, *Трансформація маркерів теорії деліберативної демократії в сучасній політичній науці*, "Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент", Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, т. 10, с. 25–42, <https://journals.chnu.edu.ua/index.php/mediaforum/issue/view/18/10>, доступ: 30 VI 2023.

дискусії, консультації, переконання та публічність, називаючи (але не заперечуючи) голосування рудиментарною демократичною процедурою, що потребує сутнісного оновлення⁶. Серед усієї сукупності положень концепту деліберативної демократії, відповідними предмету та меті нашого дослідження, є принципи вивчення демократичної деліберації, запропоновані Дж. Бессетом⁷, Ю. Габермасом⁸ та С. Бенхабіб⁹. Синергія даних принципів дозволяє вивчати деліберацію процесу відновлення України, по-перше, як внормовану та інституціоналізовану технологію вироблення і реалізації політики, що відповідає демократичним інструментам здійснення влади; по-друге, як прагматичний та утилітарний за характером процес, що змістовно передбачає обов'язкове визначення сутності суспільного блага; по-третє, як процес, в якому політична деліберація та політичний дискурс є взаємозалежними, але не тотожними поняттями, оскільки політичний дискурс є міркуваннями щодо сутності відновлення України, тоді як політична деліберація – це «логічні міркування»¹⁰ про ядро спільної політики з відновлення України; по-четверте, як політичний процес, що може набувати різних форм, але для кожної з них характерним є наявність трьох складових: інформація, аргументація, переконання; по-п'яте, як комунікацію між політичними акторами та зацікавленими сторонами – базового інструменту узгодження інтересів і досягнення компромісу в умовах деліберативної демократії; по-шосте, як механізм легітимації та планування процесу відновлення України в умовах російської агресії та повоєнний період.

Зауважимо, що для політичного простору України двох останніх десятиліть також характерна активна апробація окремих елементів деліберативної демократії, насамперед як форми інституційного діалогу органів влади й інститутів громадянського суспільства засобами інкорпорації в політичні практики таких нових механізмів комунікації інтересів як звернення громадян, громадські слу-

⁶ J. Dewey, *The public and its problems*. Athens, GA: Swallow Press., 1954, <https://philpapers.org/rec/DEWTPA>, доступ: 30 VI 2023.

⁷ J. Bessette, *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*, "How democratic is the Constitution?", Washington, D.C.: AEI Press, 1980, p. 102–116; J. M. Bessette, *The Mild Voice of Reason: Deliberative Democracy and American National Government*, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1994; J. M. Bessette, J. J. Pitney, *American Government and Politics: Deliberation, Democracy, and Citizenship*, Boston, MA: Wadsworth, 2010.

⁸ J. Habermas, *The Theory of Communicative Action*, vol. 1, Boston: Beacon Press, 1984; J. Habermas, *Between Facts and Norms*, Cambridge: MIT Press, 1996; J. Habermas, *Constitutional Democracy: a Paradoxical Union of Contradictory Principles?* "Political Theory", 2001, vol. 29(6), p. 766–781; J. Habermas, *Popular Sovereignty as Procedure*, "Deliberative democracy: essays on reason and politics", Cambridge: MIT Press, 1997, p. 33–46.

⁹ S. Benhabib, *Four Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy*, "Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political", ed. by S. Benhabib, Princeton: Princeton University Press, 1996, p. 67–94, <https://doi.org/10.1515/9780691234168-005>, доступ: 30 VI 2023.

¹⁰ J. Bessette, *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*, "How democratic is the Constitution?", Washington, D.C.: AEI Press, 1980, p. 102–116.

ханья та експертиза, громадський контроль і громадські ініціативи, громадські ради й інші формати консультативно-дорадчих інструментів взаємодії органів влади та громадськості. Однак, нормативно-правове регулювання деліберативної демократії та відповідні практики не відповідають імперативним вимогам організації деліберації на рівні інститутів та інституцій Європейського Союзу. Відтак, на шляху євроінтеграційного поступу перед Україною стоїть завдання європеїзації принципів деліберації та розвитку європейської моделі деліберативної демократії. В умовах російської агресії та воєнного стану в Україні, коли особливої актуальності набула проблема її відновлення, в надскладних умовах геополітичної турбулентності Українська держава отримала шанс опанувати кращі європейські практики й технології деліберації, спрямовані на досягнення політичного консенсусу.

3. Національний простір деліберації повоєнного відновлення України

Російсько-українська війна сповільнила, однак не зупинила використання інструментів деріберативної демократії в Україні, зокрема в частині обговорення повоєнного відновлення України. Інституційне оновлення інструментів деліберативної демократії в умовах воєнного стану пов'язане з ініціативою Кабінету Міністрів України, який 8 квітня 2022 р. подав на розгляд Президенту України В. Зеленському пропозицію про створення Фонду відновлення України, що працюватиме як консультаційний орган при Президентові в складі 5 робочих груп, які забезпечуватимуть комунікації з міжнародними фінансовими організаціями, державами-партнерами, приватними особами та великими міжнародними корпораціями. Основним завданням Фонду вбачалося забезпечення координації процесу накопичення фінансових ресурсів, необхідних для повоєнного відновлення України¹¹. Однак, на нашу думку, проєктований статус Фонду відновлення України як консультаційного органу не відповідав його меті, завданням та функціям, що спрямовувалися на координацію, а не забезпечення процесу деліберації повоєнного відновлення України. Ідея Фонду не була втілена, але й не була відкинута. Згодом Кабінет Міністрів України ініціював створення низки Фондів відновлення України: Фонд підтримки малого та середнього бізнесу, Фонд підтримки армії, Фонд відновлення та трансформації економіки, Гуманітарний фонд, Фонд обслуговування та погашення державного боргу, Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури, через які міжнародні партнери, інвестори, громадські організації, представники бізнесу та громадяни можуть надати

¹¹ Д. Гордійчук, *В Україні створять Фонд відновлення за п'ятьма напрямками*, "Економічна правда", 2022, 9 квітня, <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/9/685503/>, доступ: 30 VI 2023.

Україні фінансову підтримку в гривнях, доларах США та євро, наближаючи перемогу України над російським агресором¹².

Ідея створення консультативно-дорадчого органу при Президентові України, предметом діяльності якого є організація процесу деліберативної повоєнного відновлення України, була втілена в політичній практиці шляхом підписання 21 квітня 2022 р. Указу Президента України «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни»¹³. Цим же Указом було затверджене Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни, відповідно до якого її статус визначався саме як консультативно-дорадчого органу при Президентові України, а основними завданнями стали «розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме відновлення і розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення й збереження об'єктів культурної спадщини; визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди; підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи й відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди»¹⁴.

Національна рада з відновлення України від наслідків війни була утворена в складі двох співголів Ради (Прем'єр-міністр України та Керівник Офісу Президента України), секретаря і членів Ради, яких затверджує Президент України. Для належної підготовки фахових пропозицій при Раді утворені робочі групи з 24 питань, серед яких за пріоритетністю перша п'ятірка питань – це питання європейської інтеграції, аудиту збитків, понесених Україною внаслідок війни, відновлення та розбудови національної інфраструктури, відновлення й розвитку економіки, повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема і за кордон, та їх інтеграції в суспільне й економічне життя Української держави. З огляду на важливість не тільки організації процесу деліберативної, але також його

¹² Урядовий портал, *Фонди відновлення України*, <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/fondi-vidnovlennya-ukrayini>, доступ: 30 VI 2023.

¹³ Президент України Володимир Зеленський. Офіційне Інтернет-представництво, *Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Указ Президента України від 21 квітня 2022 р. №266/2022*, <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>, доступ: 30 VI 2023.

¹⁴ Президент України Володимир Зеленський. Офіційне Інтернет-представництво, *Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни. Затверджено Указом Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022*, <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>, доступ: 30 VI 2023.

результату як основи для ухвалення політичних рішень, позитивною є норма Положення, якою рішення Ради «в разі потреби реалізуються шляхом видання в установленому порядку актів Президента України, Кабінету Міністрів України внесення на розгляд Верховної Ради України відповідних законопроектів»¹⁵.

Уже в липні 2022 р. робочі групи Національної ради з відновлення України підготували та оприлюднили план заходів з відновлення й розвитку, пропозиції щодо реформ та стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття яких є необхідними для забезпечення ефективного відновлення України¹⁶. Синтез цих пропозицій дозволив згенерувати План відновлення України¹⁷, що позиціонувався як унікальний шанс відшкодувати збитки, завдані Україні війною, прискорити економічне зростання й підвищити якість життя в Україні. Швидкі темпи розробки Плану відновлення України та винесення його в простір публічної політики стало можливим, на нашу думку, саме через активне застосування інструментів деліберативної демократії: по-перше, при Національній раді з відновлення України з авторитетних міжнародних експертів була створена Консультативна Рада, члени якої здійснювали верифікацію та обговорення робочих гіпотез, надавали експертну підтримку з пріоритетних тем і схвалювали ключові рішення, орієнтуючись на досягнення консенсусу між усіма суб'єктами деліберації; по-друге, до даного процесу були залучені близько 2500 експертів, представників бізнес-середовища й інститутів громадянського суспільства, які надавали пропозиції робочим групам та здійснювали валідизацію гіпотез, керуючись власним практичним досвідом.

Візія відновлення України, відображена гаслом «Сильна європейська країна – магніт для іноземних інвестицій», була конкретизована в цілях Плану відновлення України: (1) *стійкість* як забезпечення економічної, соціальної та екологічної стійкості у марафоні до перемоги; (2) *відновлення* як віднайдження ефективних рішень для якнайшвидшого відновлення економічних та соціальних процесів, природніх екосистем; (3) *модернізація* як розробка плану модернізації України, що забезпечить стійке економічне зростання та добробут населення. Досягнення означених цілей пропонувалося здійснювати засобами регіонально-сфокусованого (проекти відновлення локалізуються по регіонах, де підтримуються міжнародними партнерами) та параметричного (План відновлення задає загальну рамку для регіональних планів та проектів) підходів¹⁸. У кількісних показниках цей амбітний План зорієнтований на забезпечення до 2032 р. щорічного зростання темпів ВВП більше, ніж на 70 %, акумуляція більше, ніж

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Урядовий портал, *Робочі групи*, <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi>, доступ: 30 VI 2023.

¹⁷ Національна рада з відновлення, *План Відновлення України*, липень 2022, https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf, доступ: 30 VI 2023.

¹⁸ *Ibidem*.

750 млрд інвестицій в дол. США, входження України в топ 25 держав за Індексом Людського капіталу та Індексом економічної складності, скорочення на 65 % викидів CO², порівняно з 1990 р.¹⁹. Структурно План містить 15 національних програм, згрупованих у три сектори: стратегічний імператив (безпека, інтеграція в ЄС, довкілля, енергетика), сприятливі фактори (поліпшення бізнес-середовища, доступ до екстреного фінансування, макрофінансова стабільність) та рушії відновлення (розвиток секторів економіки з доданою вартістю, освіта, модернізація житла й інші). Кожна програма містить окремі проекти, деталізовані у вимірі фінансових потреб.

План відновлення передбачав три етапи його реалізації: (1) актуальний етап (2022 р.), метою якого є забезпечення економічної, соціальної та екологічної стійкості України на шляху до перемоги над російськими агресором; (2) етап відбудови (2023–2025 рр.), сфокусований на віднайдені ефективних рішень для відновлення найважливіших соціально-економічних процесів та природних екосистем; (3) етап модернізації (2026–2032 рр.), який передбачає розробку та реалізацію плану модернізації України, що забезпечить стійке економічне зростання.

Важливо, що принципи деліберації відновлення України, використані на етапі розробки Плану, були застосовані зацікавленими сторонами й після його презентації. Тобто, простір деліберації вийшов за межі офіційних інституцій за рахунок залучення інститутів громадянського суспільства та експертного середовища. У розгортанні даного процесу можна виокремити низку зацікавлених суб'єктів деліберації, що запропонували своє бачення відновлення України, або деталізували офіційний документ. По-перше, привертає увагу, що найбільш системні пропозиції були вироблені в сегменті громадських організацій України екологічного спрямування. Ми пов'язуємо це з необхідністю подальшого узгодження екологічних стандартів та відповідних принципів вироблення і реалізації екологічної політики (декарбонізація та інтеграція кліматичних цілей в усі сфери суспільного життя) між Україною та ЄС. Зокрема, громадська організація Екодія, загалом підтримуючи цілі Плану відновлення України, зауважує, що він «виглядає досить розрізненим і схожим не на цілісне бачення розвитку країни, а на перелік окремих, часто конкуруючих між собою, проектів. Відповідно, у ньому є як прогресивні та необхідні рішення – перехід на чисті безвуглецеві технології в металургії, заміщення викопного газу на відновлювані джерела енергії в опаленні, плани інтеграції декарбонізації у всі сектори економіки – так і небезпечні й неузгоджені між собою»²⁰. Такий дисбаланс, особливо на другому та третьому етапах відновлення може суттєво уповільнити досягнення євро-

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Громадська організація Центр екологічних ініціатив “Екодія”, *Аналіз Проекту Плану післявоєнного відновлення України та рекомендації Екодії*. <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/plan-pislyvoen-vidnov-luhano-rekomend-ekodii.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

пейських стандартів в сфері охорони довкілля. З метою артикуляції та посилення уваги до проблеми екологічної сталості, 41 громадська організація України екологічного спрямування досягла консенсусу та винесла в публічний простір деліберації консолідовану позицію, відповідно до якої місією екологічної політики під час відновлення України вбачалося досягнення рівноваги між інтересами громадськості, бізнесу та довкілля з метою творення сталого майбутнього для наступних поколінь. Для її провадження всі зацікавлені сторони в процесі відновлення України мають думати про: довгострокову ефективність проєктів, а не лише про їх вартість; наскрізний характер природоохоронної та кліматичної політики у всіх секторах економіки; узгодження цілей інвестиційної політики з цілями сталого розвитку; розвиток виробничих ланцюгів з високою додатковою вартістю; розвиток зеленої економіки, підпорядкований кліматичним цілям і природоохоронній політиці; екологічні стандарти моніторингу та якості, а не нормування допустимого впливу на довкілля; дотримання європейських екологічних інструментів планування, зокрема стратегічної екологічної оцінки планів; підвищення ролі органів місцевого самоврядування та громадськості в питаннях відновлення громад²¹. Розгортання позиції громадських організацій в екологічній частині плану відновлення України відбулося на рівні моделювання зеленого відновлення, здійсненого в процесі реалізації проєкту «Інтеграція сталого розвитку в Україні відповідно до Європейського зеленого курсу» за фінансової допомоги ЄС²². Обидві запропоновані моделі (амбітна й прагматична) спрямовувалися на забезпечення сталого розвитку України, екологічно та кліматично стійку відбудову зруйнованих війною територій, але жодна з них не була включена до предметного простору подальшої деліберації процесу відновлення.

По-друге, Національний інститут стратегічних досліджень України, запропонував власне бачення більш вузького сегменту відновлення України, фокусуючи увагу суб'єктів деліберації на матриці повоєнного відновлення економіки України. На думку аналітиків інституту, цей процес має відбуватися на принципах подолання руйнувань, завданих російським агресором, закладення підґрунтя для сталого розвитку України, формування міцної, стабільної, соціально відповідальної, відкритої та конкурентоспроможної економіки рівних можливостей, інтегрованої до європейської і глобальної економічної системи; формування оборонного потенціалу, достатнього для протистояння будь-якому типу агресії²³. Попри те, що вектор відновлення України спрямовувався на остаточ-

²¹ Зелена відбудова України: Позиція громадськості, <https://ecoaction.org.ua/zelena-vidbudova-ukrainy-pozytsia-hromadskosti.html>, доступ: 30 VI 2023.

²² ГО Ресурсно-аналітичний центр “Суспільство і довкілля”, *Відновлення України: візія та моделі. Аналітична записка*, серпень 2022 р., https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/green_recovery.pdf, доступ: 30 VI 2023.

²³ Національний інститут стратегічних досліджень, *Концепція стратегії повоєнного відновлення та розвитку України*, 19 травня 2022 р., <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/stratvidnovlennya-koncept-v2.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

ний відхід від пострадянської економічної моделі шляхом ствердження європейської системи економічних цінностей, концептуалізація поступу та деталізація кроків не були запропоновані. Власне, саме загальний характер бачення повоєнного економічного відновлення України не сприяв інтеграції означених вище пропозицій до предметного поля подальшої деліберації процесу відновлення.

По-третє, аналітики Київської школи економіки до викликів відновлення України віднесли масштабність процесу, забезпечення достатніх фінансових ресурсів та цільового фінансування кращих і найбільш пріоритетних ініціатив, ефективного використання коштів в умовах мінімізації корупційних ризиків. Успіх відновлення України чітко пов'язувався з лідерством держави й державних інституцій в процесі відновлення; унеможливленням заміщення економічного зростання фінансовою допомогою; інтенсифікацією та інтенсивністю процесу відновлення, що має розпочатися в умовах ведення війни; активним використанням цифрових інструментів розвитку; залученням органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства²⁴.

По-четверте, експертні оцінки презентованого Плану відновлення України інтегрувалися до простору делібезапції засобами медіадискурсу. Наприклад, найбільш системна експертиза Плану була запропонована В. Доценком, який офіційні документи оцінює як такі, що «народжувалися в кабінетах профільних міністерств, бо часто мають навіть контекст зі знайомих пропозицій і планів з минулого», відтак «за яскравою палітуркою ґрунтовної праці на кілька тисяч сторінок насправді ховається дуже неоднорідний пакет документів, деякі з них відверто нагадують бюджет мрії українського чиновника»²⁵. Звертаючись до основних пропозицій в сфері аграрного відновлення України, експерт звертає нашу увагу на те, що «багатомільярдні державні субвенції в мільйони саджанців і поголів'я худоби скоріше нагадують плани радянської п'ятирічки, ніж план відбудови модерної України XXI століття»²⁶, тобто вони не виходять з перспектив набуття повноправного членства в ЄС, рентабельності та доцільності витрат. Ознаки подібного підходу до планування відновлення України експерт бачає й в інших урядових пропозиціях, приміром скеруванні 10 млрд. грн. на оптимізацію системи державної служби та видатків на освітні програми, які вже передбачені бюджетом України. Власне такий підхід Уряду України пояснює орієнтацію окремих держав та міжнародних організацій на співпрацю з конкретними регіонами й містами України, а не на централізовано регульовану співпрацю. Тут

²⁴ KSE Institute, *Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення. Policy Paper*. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

²⁵ В. Даценко, *Скільки коштуватиме відбудова: розрахунки Національної ради з відновлення. На що Уряд планує витратити міжнародну допомогу після війни та наскільки це буде ефективно?*, "Економічна Правда", 12 вересня 2022, <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/12/691412/>, доступ: 30 VI 2023..

²⁶ *Ibidem*.

наведемо приклади Ради Європи²⁷ та Європейського комітету регіонів як інституції ЄС²⁸, що зорієнтовані на участь у відновленні України через Альянс міст і регіонів, створений 30 червня 2022 р. як інструмент визначення локальних та регіональних потреб, координації зусиль українських міст та регіонів з містами та регіонами ЄС, що готові ресурсно підтримати ефективне відновлення України.

4. Міжнародний простір деліберації відновлення України: процес інституціоналізації та суб'єктивації

В умовах процесів глобалізації проблема відновлення України набуває пріоритетного значення для всіх міжнародних партнерів України, які підтримали її в боротьбі з російською агресією.

ЄС як суб'єкт деліберації повоєнного відновлення України чітко означив бачення свого лідерського статусу в даному процесі в травні 2022 р. Зокрема, в повідомленні Єврокомісії до інститутів та інституцій ЄС «Допомога та відбудова України»²⁹ йдеться: «Реконструкція такого масштабу на європейському континенті потребує сильного лідерства з боку Європейського Союзу, активної співпраці з міжнародними партнерами. Україна тісно пов'язана з Європейським Союзом через Угоду про асоціацію та його поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі. 28 лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в ЄС і висловила рішучу волю пов'язати відновлення з реформами на своєму європейському шляху»³⁰. Єврокомісія відокремила негайну допомогу під час війни (relief) від повоєнного відновлення (reconstruction), наголошуючи, що повоєнне відновлення має спиратися на відповідальність України, та стратегічне партнерство України з ЄС, який ще під час триваючої агресії визначив вектори відновлення: (1) відбудова інфраструктури, медичних закладів, житла, шкіл паралельно з формуванням цифрової та енергетичної стійкості відповідно до європейських стандартів і політик; (2) продовження модернізації Української держави та її інституцій для забезпечення ефективного публічного управління, поваги до верховенства пра-

²⁷ Centre of expertise for good governance, *Policy Advice on the Roadmap for Local Self-Government Recovery from the Consequences of the War*, Strasbourg, 30 June 2022, CEGG/PAD(2022)3, http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/CEGG-PAD-on-Ukraine-Recovery-Strategy-in-LSG-area_ENG_FINAL.pdf, доступ: 30 VI 2023.

²⁸ European Committee of the Regions, *Opinion of the European Committee of the Regions – The role of EU cities and regions in rebuilding Ukraine*. (2022/C 498/03). C 498/12, "Official Journal of the European Union", <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IR4172>, доступ: 30 VI 2023.

²⁹ European Commission, *Document 52022DC0233. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Ukraine Relief and Reconstruction*. Brussels, 18.5.2022. COM/2022/233 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0233&from=EN>, доступ: 30 VI 2023.

³⁰ *Ibidem*.

ва шляхом надання підтримки й технічної допомоги, зокрема, на регіональному та локальному рівнях; (3) дотримання структурного й регуляторного порядку денного з метою поглиблення економічної та соціальної інтеграції України; (4) підтримка відновлення економіки й суспільства України шляхом сприяння стійкій та інклюзивній економічній конкурентоспроможності, сталій торгівлі, розвитку приватного сектору, зеленому й цифровому переходу. Принциповим для ЄС є формування Україною чіткого зв'язку процесу відновлення з планом реформ шляхом консолідації та прискорення зеленого і цифрового порядку денного; зміцнення стійкості принципів верховенства права, системи державного управління та належного урядування.

Світовий банк як суб'єкт деліберації відновлення України оприлюднив своє бачення даного процесу в квітні 2022 р. у відповідній аналітичній записці³¹, що мала неофіційний характер. У документі йдеться про певну послідовність дій Світового банку на трьох етапів відновлення України: (1) допомога під час війни, зорієнтована на підтримку функціонування економіки й захист населення, (2) допомога у відновленні після війни, що передбачають систему швидких і скоординованих заходів відновлення від наслідків війни та відхід від політики воєнного стану; (3) допомога в стійкому відновленні у середньостроковій перспективі, що зорієнтована на планування й забезпечення відновлення за допомогою економічних інструментів, подолання бідності, відбудови промисловості, модернізації сільськогосподарського виробництва. Пovoєнне відновлення України Світовий банк розглядає в парадигмі можливостей остаточної відмови України від радянського спадку та створення інституцій динамічної економіки, що сприятимуть макроекономічній стабільності, стимулюватимуть позитивну динаміку приватного сектору, оновлення сектору державних соціальних послуг і створення інноваційної енергетичної, транспортної, цифрової інфраструктури.

Оприлюднення позицій ЄС і Світового банку щодо відновлення України вказало на важливість даної проблеми, відтак постала необхідність інституціоналізації міжнародного простору деліберації відновлення України. Організаційним підґрунтям даного процесу стали інструменти деліберації, апробовані на серії Міжнародних конференцій з питань реформ в Україні, перша з яких відбулася в липні 2017 р. (Лондон). Після повномасштабного вторгнення росії в Україну та політичної консолідації довкола проблеми відновлення зруйнованої української економіки, формат Міжнародних конференцій з питань реформ був трансформований на простір деліберації відновлення України *Ukraine Recovery Conference*.

³¹ World Bank. *Relief, Recovery and Resilient Reconstruction: Supporting Ukraine's Immediate and Medium-Term Economic Needs*, 2022, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099608405122216371/pdf/IDU08c704e400de7a048930b8330494a329ab3ca.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

Імпульсом для проведення серії конференцій щодо повоєнного відновлення України у форматі простору деліберації даної проблеми став Саміт G7 в червні 2022 р. У підсумковому Комюніке лідерів G7 йшлося про готовність підтримати міжнародний план реконструкції, розроблений Україною в координації з її двосторонніми та багатосторонніми партнерами, спрямований на підтримку сталого, стійкого, інклюзивного й зеленого економічного відновлення, посилення демократичних інститутів, верховенства права та антикорупційні заходи³². Задля реалізації ініціативи з підтримки відновлення України, лідери G7 визначили формат міжнародної конференції як найбільш адекватний завданням деліберації досягнення прогресу щодо відновлення України.

Отже, формат серії міжнародних конференцій передбачав об'єднання визнаних експертів і всесвітньо відомих фахівців, що представляють міжнародні організації, національні уряди, аналітичні центри, наукові установи, та української сторони задля формування предметного поля деліберації щодо відновлення, реконструкції та модернізації України. Такий формат організації деліберації повоєнного відновлення України: (1) відповідав масштабам завдань; (2) означав консолідацію міжнародного співтовариства у підтримці України в її протистоянні російському агресору та на шляху до набуття нею членства в ЄС; (3) забезпечував інклюзію процесу відновлення для всіх зацікавлених сторін (держава, приватний сектор, міжнародні організації, громадянське суспільство).

Перша Ukraine Recovery Conference (URC 2022) відбулася 4–5 липня 2022 р. у швейцарському Лугано й засвідчила про непорушність намірів створення ефективною координаційною платформою між інститутами влади України та її партнерами, міжнародними організаціями й фінансовими установами, функціональною в підготовці та реалізації Плану відновлення і розвитку України. Конференція URC2022 зібрала 58 міжнародних делегацій, представників приватного сектору та громадянського суспільства, виступаючи перед якими у дистанційному відео форматі, Президент України В. Зеленський чітко означив предметне поле деліберації відновлення України: «... відбудова України – це не тільки про те, що треба зробити потім, після нашої перемоги, але й про те, що треба робити в цей час. І ми маємо робити це разом з нашими партнерами, з усім демократичним світом. Робити вже зараз»³³.

³² G7, *Leaders' Communiqué Elmau*, 28 June 2022, <https://www.consilium.europa.eu/media/57555/2022-06-28-leaders-communicue-data.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

³³ Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво, *Відбудова України – це не тільки про те, що треба зробити після перемоги, а й про те, що маємо робити зараз разом з партнерами – звернення Президента Володимира Зеленського*, 4 липня 2022 р., <https://www.president.gov.ua/news/vidbudova-ukrayini-ce-ne-tilki-pro-te-sho-treba-zrobiti-pisl-76289>, доступ: 30 VI 2023.

Під час Конференції Україна, як суб'єкт процесу деліберації, презентувала План відновлення України³⁴, підготовлений Національною радою з відновлення України за активної участі міжнародних партнерів України та понад 2 тис. експертів. Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль зазначив, що всі три етапи відновлення України, прописані в Плані, потребують залучення понад 750 млрд. дол. США інвестицій, третина з яких надходитиме з приватного сектору, а частина – від російських репарацій та заморожених активів. Однак, за оцінками австрійських експертів, презентований План переоцінює потенціал повоєнного зростання економіки України та вартість відновлення в частині реконструкції: «ми оцінюємо зовнішні фінансові потреби України для повоєнної реконструкції в 410 мільярдів доларів США (без урахування потреб у безпеці) – дещо нижче, ніж урядовий прогноз у 500 мільярдів доларів США»³⁵. Відтак, пропозиція України потребує корегування: планів, пов'язаних з промисловою політикою та фінансовим сектором; податкової політики, адже зменшення податків не сумісно з повоєнними вимогами до державного бюджету; принципів децентралізованого підходу до відновлення територій, адже цей процес має здійснюватися, координуватися та контролюватися державою³⁶.

Високо оцінюючи спрямованість запропонованого українською стороною Плану відновлення та інституційну модернізацію, зменшення влади олігархів, прискорення європейської інтеграції України, чітке визначення актуальних короткострокових заходів підтримки національної економіки, європейські партнери України задекларували готовність до використання ресурсів ЄС задля визначення інвестиційних потреб України й вивчення різних способів залучення коштів, необхідних для боротьби з російською агресією та повоєнним відновленням. Але неодмінною умовою спільних дій була визнана необхідність продовження реформ, забезпечення прозорості з боку українського уряду, гарантії української сторони щодо унеможливлення впливу корупції на спільні програми реконструкції.

У день закриття Конференції URC2022 5 липня 2022 р. Президент Швейцарії І. Кассіс та Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль презентували, підготовлену за участю інших суб'єктів деліберації, «Декларацію Лугано»³⁷, якою задавалися рамки організації політичного процесу відновлення України. Рішуче засуджу-

³⁴ Національна рада з відновлення, *План Відновлення України*, липень 2022, https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf, доступ: 30 VI 2023.

³⁵ T. Bogdan, M. Landesmann, R. Grieveson, *Evaluation of Ukraine's National Recovery Draft Plan*, "Policy Notes and Reports", 2022, vol. 61 (November), <https://wiiw.ac.at/evaluation-of-ukraine-national-recovery-draft-plan-dlp-6405.pdf>, доступ: 30 VI 2023.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022, *Lugano Declaration*, Lugano, 4–5 July, 2022, <https://reliefweb.int/report/ukraine/outcome-document-ukraine-recovery-conference-urc2022-lugano-declaration-lugano-4-5-july-2022>, доступ: 30 VI 2023.

ючи військову агресію росії проти України, учасники конференції взяли на себе зобов'язання: (1) підтримувати Україну на всьому шляху відновлення, зважаючи на її європейські перспективи та статус держави-кандидата в члени ЄС; (2) надавати скоординовану політичну, фінансову й технічну підтримку; (3) визнати розроблений Україною План відновлення і розвитку як рамковий документ, що задає вектор процесу відновлення й забезпечує участь всіх зацікавлених сторін; (4) здійснювати, з метою адаптації до змін, подальші консультації щодо Плану відновлення та розвитку; (5) підтримати створену координаційну платформу для деліберації й реалізації Плану відновлення та розвитку України, пов'язаного з порядком денним реформ; (6) опиратися на принципи прозорості практик фінансування, кредитування та запозичення відповідно до міжнародних правил і стандартів; (7) підтримувати інноваційні підходи до відновлення України: цифрові трансформації, зелений енергетичний перехід, інноваційне та стале фінансування; (8) привертати увагу приватного сектору, наукового середовища, інститутів громадянського суспільства й суб'єктів субнаціонального рівня до започаткування партнерства з українською стороною; (9) забезпечувати подальшу активну діяльність та участь у процесах відновлення України з боку міжнародних партнерів³⁸. Дані зобов'язання відобразили керівні принципи процесу відновлення України (партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення всіх зацікавлених сторін; гендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток), відомі сьогодні як принципи Лугано. Важливою спільною ідеєю підсумкового документу, на нашу думку, є досягнутий консенсус між суб'єктами деліберації відновлення України стосовно того, що процес відновлення не має пріоритету над процесом реформ, боротьбою з корупцією, забезпеченням прозорості здійснення влади й створенням незалежної судової системи, оскільки ці два процеси є взаємозалежні. Згодом Декларація Лугано та відповідні принципи офіційно були підтримані державами – безпосередніми суб'єктами деліберації, ЄС та низкою міжнародних організацій.

Окрім ухвалення офіційних документів, Конференція URC2022 завершилися низкою домовленостей, що дозволяють означити процес обговорення проблеми повоєнного відновлення України саме як деліберативний процес – процес досягнення консенсусу шляхом обговорення: по-перше, Президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляен означила формат конференцій URC як платформу деліберації повоєнного відновлення та реформ в Україні; по-друге, міністр закордонних справ Великої Британії Елізабет Трасс зробила заяву про те, що наступна конференція URC буде зорганізована Великою Британією спільно з Україною в 2023 р.; по-третє, було досягнуто домовленості, що позиції всіх суб'єктів делі-

³⁸ Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022, *Lugano Declaration*, Lugano, 4–5 July, 2022, <https://reliefweb.int/report/ukraine/outcome-document-ukraine-recovery-conference-urc2022-lugano-declaration-lugano-4-5-july-2022>, доступ: 30 VI 2023.

берації потребують додаткових експертних висновків, які, знову ж таки, мають зазнати делібератії в рамках Міжнародної експертної конференції³⁹. Важливим аспектом Конференції URC2022, що вказує на широку підтримку процесу повоєнного відновлення України з боку міжнародних партнерів, стало підписання швейцарським Державним секретаріатом з економічних питань двох угод зі Світовим банком і Європейським банком реконструкції та розвитку, кожна з яких передбачала внески у розмірі 10 млн. швейцарських франків до відповідних програм, реалізованих в Україні. Ці ініціативи спрямовані на збереження основних невійськових функцій держави, узгодження програми економічних реформ з програмою відновлення й збереження конкурентоспроможності малих і середніх підприємств⁴⁰.

Доволі часто, особливо в медійному та дискурсивному полі, Декларація Лугано асоціативно означається як План Маршала для України⁴¹. Відтак, звернемося до оцінки результатів першого раунду делібератії, наданої експертами Німецького фонду Маршалла США у Гарвардському університеті (GMF)⁴². Наголошуючи, що План Маршалла є «джерелом натхнення та джерелом надії» для України, експерти підкреслюють, що «він не може бути шаблоном для міжнародного прагнення допомогти відбудувати країну. План для України має набути форми XXI століття. [...] Сьогодні потрібні зусилля багатьох країн, щоб допомогти одній. Це вимагає використання та адаптації існуючих механізмів допомоги»⁴³. Відтак, запропонована GMF архітектура відновлення повоєнної України не передбачає, що ЄС буде лідером, а Єврокомісія керуватиме цим процесом у партнерстві з урядом України. Основною причиною такої категоричності є означення потенціалу ЄС як такого, що «не має ані необхідної політичної, ані фінансової ваги»⁴⁴. Лідерське ядро управління процесом відновлення, на думку американських експертів, має бути утворене країнами G7, які спільно з Україною призначать потужного координатора процесу відновлення – США, що здат-

³⁹ FDFA Communication, *President Cassis, President Zelenskyy and Prime Minister Shmyhal open URC2022. Press release*, 4.07.2022, <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/news.html/content/eda/en/meta/news/2022/7/4/89606>, доступ: 30 VI 2023.

⁴⁰ FDFA Communication, *President Cassis, President Zelenskyy and Prime Minister Shmyhal open URC2022. Press release*, 4.07.2022, <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/news.html/content/eda/en/meta/news/2022/7/4/89606>, доступ: 30 VI 2023.

⁴¹ V. Dovhan, *Opinion: A New Marshall Plan for Ukraine*, November 8, 2022, <https://www.kyivpost.com/opinion/301>

⁴² R. Ganster, J. Kirkegaard, T. Kleine-Brockhoff, B. Stokes, *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Financing, Accountability: Recommendations for Donor Countries*, GMF, September 2022, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf, доступ: 30 VI 2023.

⁴³ GMF, *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan*, September 07, 2022, <https://www.gmfus.org/news/designing-ukraines-recovery-spirit-marshall-plan>, доступ: 30 VI 2023.

⁴⁴ *Ibidem*.

ні підтримувати зв'язок між урядом України, міжнародними фінансовими організаціями та членами G7. Власне, в умовах геополітичної турбулентності, тільки США, використовуючи платформу деліберації URC, можуть створити глобальну коаліцію на підтримку України, об'єднати її членів, забезпечити консенсус серед партнерів України й створити групу з відновлення, функціонально зорієнтовану на ЄС, роль якого в процесі відновлення України визначається політикою її євроінтеграційного курсу. Саме така роль ЄС у повоєнному відновленні України має визначати послідовність даного процесу, сутність якого може бути означена як нарощування активності: (1) етап допомоги – невідкладна допомога та базова реабілітація, в умовах триваючої війни; (2) етап відновлення – швидке реагування на руйнування, спричинені війною, після припинення вогню або звільнення територій, з фокусуванням уваги на відновленні інфраструктури та мобілізації ринкових механізмів відновлення економіки; (3) етап модернізації – етап відбудови кращого, на якому залучаються прямі іноземні інвестиції для формування нової економіки та нової цифрової, екологічної, демократичної, орієнтованою на ЄС держави; (4) етап вступу до ЄС передбачає інвестиції, спрямовані на приведення всіх сфер функціонування держави у відповідність стандартам ЄС⁴⁵. Отже, на період російської агресії та ведення активних бойових дій на території України першочергова увага має бути зосереджена на забезпеченні неперервного функціонування механізмів швидкої макрофінансової та військової підтримки України, а плани повоєнного відновлення не мають використовуватися її партнерами для виправдання відтермінування допомоги через триваючу війну. Відтак, простір деліберації, утворений на платформі конференцій URC має бути прозорим та відкритим для всіх зацікавлених суб'єктів деліберації, починаючи від держав і міжнародних організацій, й завершуючи сектором приватної ініціативи та інститутами громадянського суспільства.

Попри певні експертні застереження щодо архітектури Плану відновлення та розвитку України, процес деліберації розгортався, відповідно до закладених на Конференції URC2022 принципів. Зокрема 25 жовтня 2022 р. в Берліні відбулася Міжнародна експертна конференція з питань відновлення, реконструкції та модернізації України⁴⁶. Ця конференція стала форумом, що об'єднав експертів, урядовців, представників міжнародних організацій та аналітичних центрів, науковців, представників громадянського суспільства й приватного сектора з метою поглибленої деліберації та спільного планування відновлення й реконструкції України. Особливістю конференції стало те, що: по-перше, до простору деліберації відновлення України була інкорпорована проблема умов, а не вар-

⁴⁵ R. Ganster, J. Kirkegaard, T. Kleine-Brockhoff, B. Stokes, *Designing Ukraine's ...*, op. cit.

⁴⁶ European Commission, *G7 Germany–2022. International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernisation of Ukraine, Berlin, 25 October 2022. Event Concept Note*, <https://www.g7germany.de/resource/blob/997532/2134718/cd431a7d730b395258b0b3eb2486c0fc/2022-10-17-concept-note-ukr-data.pdf?download=1>, доступ: 30 VI 2023.

тості фінансування даного процесу, що пов'язано з відсутністю узгодженого та визнаного кількісного показника втрат України, що в умовах триваючої російської агресії зростають щодня; по-друге, була встановлена наявність варіативності оцінок обсягів потенційних фінансових витрат на відновлення України, що пов'язано з різночитанням поняття «відновлення»: відновлення як гуманітарна допомога в умовах війни чи відновлення як поствоєнні дії; по-третє, була актуалізована необхідність визначення пріоритетності потреб України в контексті варіативності джерел фінансування⁴⁷.

Міжнародна експертна конференція з питань відновлення, реконструкції й модернізації України не наділена повноваженнями та функціями прийняття політичних рішень, відтак жодних політичних домовленостей не було ухвалено. Однак, виголошені експертами концепти, будуть використані в існуючому інституціоналізованому просторі деліберації повоєнного відновлення України, який утворений форматом Конференції URC, форматами двосторонньої та багатосторонньої взаємодії. Рекомендації експертів, що були включені до підсумкового документу, вказували на необхідність: (1) планування повоєнної реконструкції до закінчення війни; (2) оцінювання середньо- та довгострокових наслідків всіх рішень, що стосуються вирішення поточних актуальних потреб; (3) зосередження на ширшому контексті економічного та соціального відновлення, що виходить за межі технічного відновлення інфраструктури, з метою формування інтегрованої з ЄС, орієнтованої на експорт, зростання продуктивності, без надмірного імпорту капіталу та заборгованостей, української економіки; (4) орієнтації на тісну взаємодію всіх суб'єктів відновлення з метою уникнення дублювання зусиль і забезпечення відповідності урядовому плану відновлення; (5) організації стабільної міжнародної підтримки економічного відновлення України; (6) спільних зусиль Уряду України й міжнародного співтовариства в розбудові дієвих громадських організацій та ефективної системи публічного управління⁴⁸.

Отже, результати експертної деліберації мають потенціал для подальшого моделювання процесу відновлення, реконструкції та модернізації України в рамках Конференції URC 2023, що відбудеться 21–22 червня 2023 р. у Великій Британії. Стратегічною метою URC 2023 визначено пошук та формування консенсусу щодо механізмів мобілізації міжнародної підтримки для забезпечення дієвості адекватних інструментів економічної і соціальної стабілізації України та моделювання результативності екстреної допомоги в умовах триваючої російської агресії за участі приватних інвесторів⁴⁹. Важливі кроки були зроблені ще в Берліні, коли напередодні Міжнародної експертної конференції з питань від-

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ URC, 21–22 червня 2023 року Велика Британія спільно з Україною проведуть у Лондоні міжнародну Конференцію з питань відновлення України (URC 2023), <https://ua.urb-international.com/>, доступ: 30 VI 2023.

новлення, реконструкції та модернізації України в жовтні 2022 р. Урсула фон дер Ляен та Олаф Шольц оголосили про створення Міжвідомчої донорської координаційної платформи для підтримки відновлення й реконструкції в Україні. Перше засідання Координаційної платформи донорів 26 січня 2023 р., марковане як «фінансовий Рамштайн», в режимі відеоконференції зібрало високопосадовців з України, ЄС, країн G7, Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду та Світового банку. Платформа має відкритий характер, тож інші донори зможуть приєднатися до неї з часом. Таким чином, забезпечення кращої координації між усіма зацікавленими суб'єктами, які надають короткострокову фінансову підтримку та довгострокову допомогу на етапі відновлення України на принципах Лугано, набувало ширших можливостей для подолання розриву між потребами України та спільними ресурсами⁵⁰. Зауважимо, що наразі ЄС, держави-члени ЄС та європейські фінансові установи надали Україні близько 49 млрд. євро фінансової підтримки, екстреної, гуманітарної та військової допомоги.

5. Висновки

Деліберативний процес, предметне поле якого сформувалося довкола проблеми подолання руйнівних наслідків, завданих всім сферам функціонування українського суспільства російським агресором, що розпочав широкомасштабну збройну агресію проти суверенної демократичної держави в лютому 2022 р. та повоєнного відновлення України, об'єднав її міжнародних партнерів на шляху визначення найбільш продуктивних стратегій та політичних програм.

На сьогодні відбулося формування впізнаваної та визнаної системи маркерів ефективної деліберації, результатом якої є потенційне вироблення консолідованого, узгодженого, систематизованого бачення відновлення України та покрокового плану його реалізації. По-перше, був сформований інституціоналізований простір деліберації відновлення України, структурно представлений рівнем національної площини деліберації (Національна рада з відновлення України від наслідків війни) та рівнем міжнародної площини (Ukraine Recovery Conference), які перебувають в постійній комунікаційній взаємодії, що забезпечується нормативними принципами їх функціонування.

По-друге, в рамках інституціоналізованого простору URC чітко означилося коло активних суб'єктів (Українська держава, Європейський Союз, Світовий банк, міжнародні організації, держави-партнери) та коло потенційних суб'єктів (громадські організації, приватний бізнес, міста та регіони ЄС) деліберації принципів відновлення України.

⁵⁰ European Commission. *Ukraine: Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine kick-starts work Brussels*, 26 January 2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/read_23_383, доступ: 30 VI 2023.

По-третє, в процесі деліберативних практик відбулася консолідація позицій учасників даного процесу в частині визначення термінів початку відновлення, яке має розпочатися в умовах воєнного стану та широкомасштабної агресії росії проти України, але було сформульована низка позицій щодо визначення етапів та їх сутності. Україна визначила таку послідовність етапів відновлення: актуальний етап (2022 р.), метою якого є забезпечення економічної, соціальної та екологічної стійкості України на шляху до перемоги над російським агресором; етап відбудови (2023–2025 рр.), сфокусований на віднайденні ефективних рішень для відновлення найважливіших соціально-економічних процесів та природних екосистем; етап модернізації (2026–2032 рр.) передбачає розробку та реалізацію плану модернізації України, що забезпечить стійке економічне зростання. Відповідно до позиції Світового банку, відновлення України має відбуватися також в межах трьох етапів, означених як етапи: етап допомоги під час війни, етап допомоги у відновленні після війни; етап допомоги в стійкому відновленні у середньостроковій перспективі. Експерти GMF, які не мають офіційного статусу суб'єктів деліберативних практик в просторі URC, але потенційно можуть його набути, вважають, що процес відновлення має розгортатися в такій послідовності етапів: етап допомоги; етап відновлення; етап модернізації; етап вступу до ЄС.

По-четверте, кожна зі сторін процесу деліберативних практик дотримується власної позиції щодо лідерства в даному процесі. Відповідно до офіційно зафіксованої позиції ЄС, відновлення такого масштабу, що відбуваються на європейському континенті потребують лідерства ЄС, реалізованого в співпраці з міжнародними партнерами. Декларацією Лугано, яка є підсумком першого раунду деліберативних практик, було визначено, що процес відновлення очолює та спрямовує Україна. Натомість експерти GMF наголошують, що лідерське ядро управління процесом відновлення України має бути утворене країнами G7, які спільно з Україною призначать потужного координатора – США, пояснюючи свою позицію відсутністю в ЄС необхідних політичних та фінансових ресурсів.

По-п'яте, базові консенсусні рішення в процесі деліберативних практик відновлення України стосуються зобов'язань суб'єктів деліберативних практик, відображені в Декларації Лугано та відповідних керівних принципах: партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення всіх зацікавлених сторін; гендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток. Важливим є й досягнутий консенсус стосовно того, що процес відновлення не має пріоритету над процесом реформ, боротьбою з корупцією, забезпеченням прозорості здійснення влади та створенням незалежної судової системи, оскільки ці два процеси є взаємозалежні.

Резюме: У статті досліджено дискусійний процес, тематичне поле якого сформувалося навколо проблеми подолання деструктивних наслідків російського агресора в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, який у лютому 2022 р. здійснив повномасштабне вторгнення на Україну. Встановлено, що сьогодні буде створено впізнавану та визнану систему індикаторів ефективного обговорення, наслідком чого може стати потенційна розробка консолідованого, узгодженого, систематизованого бачення відбудови України та поетапного плану його реалізації. Доведено, що сформувався інституціоналізований простір міркувань щодо відбудови України, структурно представлений площиною національних міркувань і площиною міжнародних міркувань, які перебувають у постійній комунікаційній взаємодії, що забезпечує, серед іншого, нормативні принципи їх функціонування. Обґрунтовано, що в інституціоналізованому просторі УРК коло активних суб'єктів (Українська держава, Європейський Союз, Світовий банк, міжнародні організації, країни-партнери) та коло потенційних суб'єктів (громадські організації, приватний бізнес, міста і регіони ЄС) були чітко визначені, обговорення принципів реконструкції України. Під час зустрічі були консолідовані позиції учасників цього процесу щодо визначення умов початку відбудови, яка має розпочатися в умовах воєнного стану та широкомасштабної агресії Росії проти України, але сформульовано ряд позицій щодо визначення етапів та їх сутність. Кожна сторона процесу обговорення зберігає свою позицію щодо лідерства в процесі. Відповідно до офіційно зафіксованої позиції ЄС, відновлення такого масштабу на європейському континенті вимагає лідерства ЄС у співпраці з міжнародними партнерами. Луганська декларація, яка стала результатом першого раунду обговорень, встановила, що процес реконструкції очолює та спрямовує Україна. Натомість експерти GMF наголошують, що лідерським ядром процесу відбудови України мають стати країни G7, які разом з Україною виділять потужного координатора – США, пояснюючи свою позицію відсутністю необхідних політичних і фінансових ресурсів у державі. Було встановлено, що основні висновки консенсусу в процесі обговорення питань відновлення України стосуються зобов'язань учасників обговорення, як це відображено в Луганській декларації та відповідних керівних принципах: партнерство; спрямованість на реформи; прозорість, підзвітність і верховенство права; демократична участь; залучення всіх зацікавлених сторін; гендерна рівність та інклюзія; сталий розвиток. Також важливо досягти консенсусу щодо того, що процес відновлення не має пріоритету над процесом реформ, боротьбою з корупцією, забезпеченням прозорості здійснення влади та створенням незалежної системи правосуддя, оскільки ці два процеси взаємозалежні.

Ключові слова: російська агресія, відбудова України, дорадча демократія, обговорення, обговорювальні теми, консенсус

The dynamics of deployment of deliberative practices of modeling the recovery process of Ukraine

Abstract: The article studies the deliberative process, the subject field of which was formed around the problem of overcoming the devastating consequences inflicted on all areas of the functioning of Ukrainian society by the Russian aggressor, who launched a large-scale armed aggression against a sovereign democratic state in February 2022. It is established that today a system of markers of effective deliberation has been formed, the result of which could be the potential development of a consolidated, agreed, systematized vision of the update and a step-by-step plan for its implementation. It has been proved that an institutionalized space of deliberation of recovery of Ukraine was formed, structurally represented by the level of the national plane of deliberation and the level of the international plane of deliberation, which are in constant communication interaction, which is ensured by the normative principles of their functioning. It is substantiated that within the framework of the institutionalized space of the URC, a circle of active subjects (the Ukrainian state, the European Union, the World Bank, international organizations, partner states) and a circle of potential subjects (public organizations, private business, cities and regions of the European Union) of deliberation of the principles of Ukraine's recovery. In the process of deliberation, there was a consolidation of the positions of the participants in this process in terms of determining the timing of the start of recovery, which should begin under martial law and Russia's aggression against Ukraine, but a number of positions were formulated regarding the stages and their essence. Each of the parties to the process of deliberation adheres to its own position regarding leadership in this process. According to the official position of the EU, a recovery of this magnitude, taking place on the European continent, needs EU leadership, implemented in cooperation with international partners. The Lugano Declaration, which is the result of the first round of deliberation, determined that the recovery process is led and directed by Ukraine. At the same time, GMF experts note that the leadership core of managing the recovery process of Ukraine should be formed by the G7 countries, which, together with Ukraine will appoint a powerful coordinator – the United States, explaining their position by the lack of necessary political and financial resources in the EU. It has been established that the basic consensus decisions in the process of deliberation of recovery of Ukraine relate to the obligations of the subjects of deliberation, reflected in the Lugano Declaration and the relevant guidelines: partnership; focus on reform; transparency, accountability and the rule of law; democratic participation; involvement of all stakeholders; gender equality and inclusion; sustainable development. The consensus reached is also important that the reconstruction process does not take priority over the reform process, the fight against corruption, ensuring the transparency of the exercise of power and the creation of an independent judiciary, since two processes are interconnected.

Keywords: Russian aggression, restoration of Ukraine, deliberative democracy, deliberation, subjects of deliberation, consensus

Dynamika wdrażania deliberatywnych praktyk modelowania procesu odbudowy Ukrainy

Streszczenie: Artykuł bada proces deliberatywny, którego pole tematyczne ukształtowało się wokół problemu przezwyciężenia destrukcyjnych konsekwencji, jakie we wszystkich sferach funkcjonowania społeczeństwa ukraińskiego wyrządził rosyjski agresor, który w lutym 2022 r. napadł na Ukrainę. Planowane jest powstanie rozpoznawalnego i uznanego systemu wskaźników skutecznej deliberacji, którego wynikiem może być potencjalne wypracowanie skonsolidowanej, uzgodnionej, usystematyzowanej wizji odbudowy Ukrainy i stopniowego – etapowy plan jego realizacji. Udowodniono, że ukształtowała się zinstytucjonalizowana przestrzeń rozważań nad odbudową Ukrainy, reprezentowana strukturalnie przez płaszczyznę rozważań narodowych i płaszczyznę rozważań międzynarodowych, które pozostają w ciągłej interakcji komunikacyjnej, co zapewnia m.in. normatywne zasady ich funkcjonowania. Uzasadnione jest, że w ramach zinstytucjonalizowanej przestrzeni URC krąg podmiotów aktywnych (państwo ukraińskie, Unia Europejska, Bank Światowy, organizacje międzynarodowe, państwa partnerskie) oraz krąg podmiotów potencjalnych (organizacje publiczne, prywatne biznes, miasta i regiony UE) zostały jasno określone, toczony są obrady nad zasadami odbudowy Ukrainy. Podczas obrad skonsolidowano stanowiska uczestników tego procesu w kwestii określenia warunków rozpoczęcia odbudowy, która powinna rozpocząć się w warunkach stanu wojennego i agresji Rosji na wielką skalę na Ukrainę, ale szereg stanowisk sformułowano w odniesieniu do definicji etapów i ich istoty. Każda ze stron procesu deliberacji obstaje przy swoim stanowisku dotyczącym przywództwa w tym procesie. Zgodnie z oficjalnie zapisanym stanowiskiem UE, przywrócenie takiej skali na kontynencie europejskim wymaga przywództwa UE realizowanego we współpracy z partnerami międzynarodowymi. Deklaracja z Lugano, będąca wynikiem pierwszej rundy obrad, ustaliła, że proces odbudowy jest prowadzony i kierowany przez Ukrainę. Zamiast tego eksperci GMF podkreślają, że trzon przywódcy procesu odbudowy Ukrainy powinny stanowić kraje G7, które wraz z Ukrainą wyznaczają potężnego koordynatora – USA, tłumacząc swoje stanowisko brakiem niezbędnych środków politycznych i finansowych w UE. Ustalono, że podstawowe ustalenia konsensusu w procesie obrad nad odbudową Ukrainy dotyczą zobowiązań podmiotów obrad, odzwierciedlonych w Deklaracji Lugano i odpowiednich przewodnich zasadach: partnerstwo; skupić się na reformach; przejrzystość, odpowiedzialność i praworządność; udział demokratyczny; zaangażowanie wszystkich zainteresowanych stron; równouprawnienie i włączenie płci; zrównoważony rozwój. Istotne jest również osiągnięcie konsensusu, że proces naprawczy nie ma pierwszeństwa przed procesem reform, walką z korupcją, zapewnieniem przejrzystości sprawowania władzy i utworzeniem niezależnego wymiaru sprawiedliwości, gdyż te dwa procesy są współzależne.

Słowa kluczowe: rosyjska agresja, odbudowa Ukrainy, demokracja deliberatywna, deliberacja, tematy deliberacji, konsensus

Bibliography

- Bächtiger A., Parkinson J., *Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality*, Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Benhabib S., *Four Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy*, "Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political", ed. by S. Benhabib, Princeton: Princeton University Press, 1996, p. 67–94. <https://doi.org/10.1515/9780691234168-005>

- Bessette J. M., Pitney J. J., *American Government and Politics: Deliberation, Democracy, and Citizenship*, Boston, MA: Wadsworth, 2010.
- Bessette J. M., *The Mild Voice of Reason: Deliberative Democracy and American National Government*, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1994.
- Bessette J., *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*, "How democratic is the Constitution?", Washington, D.C.: AEI Press, 1980, p. 102–116.
- Bogdan T., Landesmann M., Grievesson R., *Evaluation of Ukraine's National Recovery Draft Plan*, "Policy Notes and Reports", 2022, vol. 61 (november), <https://wiiw.ac.at/evaluation-of-ukraine-s-national-recovery-draft-plan-dlp-6405.pdf>
- Christiano T., *The Significance of Public Deliberation. Deliberative Democracy*. "Essays on Reason and Politics", 2011, vol. 3, p. 243–277.
- Cohen J., *Deliberation and Democratic Legitimacy*, "The good polity", A. Hablin, B. Pettit (eds), N.Y.: Blackwell, 1989, p. 67–92.
- Coleman S. A., Przybylska A., Sintomer Y. (eds.), *Deliberation and Democracy: Innovative Processes and Institutions*, New York: Peter Lang, 2015.
- Datsenko V., *Skilky koshtuvatyme vidbudova: rozrakhunky Natsionalnoi rady z vidnovlennia. Na shcho Uriad planuie vytratytu mizhnarodnu dopomohu pislia viiny ta naskilky tse bude efektyvno?*, "Ekonomichna Pravda", <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/12/691412/>
- Dewey J., *The public and its problems*. Athens, GA: Swallow Press., 1954, <https://philpapers.org/rec/DEWTPA>.
- Dovhan V., *Opinion: A New Marshall Plan for Ukraine*, November 8, 2022, <https://www.kyivpost.com/opinion/301>.
- Ercan S. A., *Deliberative Democracy: Taking Stock and Looking Ahead [Interview]*, "Democratic Theory", 2019, vol. 6 (1), p. 97–110.
- European Commission, *Document 52022DC0233. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Ukraine Relief and Reconstruction. Brussels, 18.5.2022. COM/2022/233 final*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0233&from=EN>
- European Commission, *G7 Germany–2022. International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernisation of Ukraine, Berlin, 25 October 2022. Event Concept Note*, <https://www.g7germany.de/resource/blob/997532/2134718/cd431a7d730b395258b0b3eb2486c0fc/2022-10-17-concept-note-ukr-data.pdf?download=1>
- European Commission. *Ukraine: Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine kick-starts work Brussels*, 26 January 2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/read_23_383
- European Committee of the Regions, *Opinion of the European Committee of the Regions – The role of EU cities and regions in rebuilding Ukraine. (2022/C 498/03). C 498/12*, "Official Journal of the European Union", <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IR4172>
- FDFA Communication, *President Cassis, President Zelenskyy and Prime Minister Shmyhal open URC2022. Press release*, 4.07.2022, <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/news.html/content/eda/en/meta/news/2022/7/4/89606>
- G7, *Leaders' Communiqué Elmau*, 28 June 2022, <https://www.consilium.europa.eu/media/57555/2022-06-28-leaders-communicue-data.pdf>

- Ganster R., Kirkegaard J., Kleine-Brockhoff T., Stokes B., *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Financing, Accountability: Recommendations for Donor Countries*, GMF, September 2022, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf
- GMF, *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan*, September 07, 2022, <https://www.gmfus.org/news/designing-ukraines-recovery-spirit-marshall-plan>
- Habermas J., *Between Facts and Norms*, Cambridge: MIT Press, 1996.
- Habermas J., *Constitutional Democracy: a Paradoxical Union of Contradictory Principles?* "Political Theory", 2001, vol. 29(6), p. 766–781.
- Habermas J., *Popular Sovereignty as Procedure*, "Deliberative democracy: essays on reason and politics", Cambridge: MIT Press, 1997, p. 33–46.
- Habermas J., *The Theory of Communicative Action*, vol. 1, Boston: Beacon Press, 1984
- HO Resursno-analitychny tsestr "Susplstvo i dovkillia", *Vidnovlennia Ukrainy: vizii ta modeli. Analitichna zapyska*, cепен 2022 r., https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/green_recovery.pdf
- Hordiichuk D., *V Ukraini stvoriat Fond vidnovlennia za p'iatma napriamkamy*, "Ekonomichna pravda", 2022, 9 kvitnia, <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/9/685503/>
- Hromadska orhanizatsiia Tsestr ekolohichnykh initsiatyv "Ekodiia", *Analiz Proiektu Planu pisliavoiennoho vidnovlennia Ukrainy ta rekomendatsii, Ekodii*. <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/plan-pislyavoien-vidnov-luhano-rekomend-ekodii.pdf>
- KMPG. *Post-war Reconstruction of Economy: Case Studies*, <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>
- KSE Institute, *Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення. Policy Paper*. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>
- Landa D., Meiorowitz A., *Game theory, information and deliberative democracy*, "American journal of political science", 2009, vol. 53(2), p. 427–444.
- Natsionalna rada z vidnovlennia, *Plan Vidnovlennia Ukrainy*, lypen 2022, https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf
- Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, *Kontseptsiiia stratehii povoiennoho vidnovlennia ta rozvytku Ukrainy*, 19 travnia 2022 r., <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/stratvidnovlennya-koncept-v2.pdf>
- Operational data portal, *Refugees from Ukraine recorded across Europe*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022, *Lugano Declaration*, Lugano, 4–5 July, 2022, <https://reliefweb.int/report/ukraine/outcome-document-ukraine-recovery-conference-urc2022-lugano-declaration-lugano-4-5-july-2022>
- Prezydent Ukrainy Volodymyr Zelenskyi. Ofitsiine Internet-predstavnytstvo, *Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 r. №266/2022*, <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>
- Prezydent Ukrainy Volodymyr Zelenskyi. Ofitsiine Internet-predstavnytstvo, *Polozhennia pro Natsionalnu radu z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 roku № 266/2022*, <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>

- Scudder M. F., *Deliberative Democracy, More than Deliberation*, "Political Studies", 2021. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/003232172111032624>
- Svitovyy Bank, Uryad Ukrainy, Yevropeys'ka Komisiya, Ukrainy, *Shvydka otsinka zavdanoyi shkody ta potreb na vidnovlennya, Serpen' 2022*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099445109072232395/pdf/P1788430c59f110920ae4d04bd31d82c530.pdf>
- Prezydent Ukrainy Volodymyr Zelenskiy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo, *Vidbudova Ukrainy – tse ne tilky pro te, shcho treba zrobyty pislia peremohy, a y pro te, shcho maiemo robyty zaraz razom z partneramy – zvernennia Prezidenta Volodymyra Zelenskoho, 4 lypnia 2022 r.*, <https://www.president.gov.ua/news/vidbudova-ukrayini-ce-ne-tilki-pro-te-sho-treba-zrobity-pisl-76289>
- Rotar N., *Transformatsiia markeriv teorii deliberatyvnoi demokratii v suchasniy politychnii nausti*, "Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment", Chernivtsi: Chernivetskiy nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2022, t. 10, s. 25–42, <https://journals.chnu.edu.ua/index.php/mediaforum/issue/view/18/10>
- Stokes S. G., *Pathologies of deliberation*, "Deliberative democracy", ed. by J. Elster, Cambridge: Cambridge univ. press, 1998, p. 123–139.
- URC, *21–22 chervnia 2023 roku Velika Britaniya spilno z Ukrainoyu provedut' y Londoni mizhnarodnu Konferentsiu z pytan' vidnovlennya Ukrainy (URC 2023)*, <https://ua.urc-international.com/>
- Uriadovyi portal, *Fondy vidnovlennia Ukrainy*, <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/fondi-vidnovlennya-ukrayini>
- Uriadovyi portal, *Robochi hrupy*, <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi>
- van. Hees M., *The limits of epistemic democracy*, "Social choice and welfare", 2007, vol. 28(4), p. 649–666.
- World Bank. *Relief, Recovery and Resilient Reconstruction: Supporting Ukraine's Immediate and Medium-Term Economic Needs*, 2022, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099608405122216371/pdf/IDU08c704e400de7a048930b8330494a329ab3ca.pdf>
- Zelena vidbudova Ukrainy: Pozytsiia hromadskosti*, <https://ecoaction.org.ua/zelena-vidbudova-ukrainy-pozytsiia-hromadskosti.html>
- Centre of expertise for good governance, *Policy Advice on the Roadmap for Local Self-Government Recovery from the Consequences of the War, Strasbourg, 30 June 2022, CEGG/PAD(2022)3*, http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/CEGG-PAD-on-Ukraine-Recovery-Strategy-in-LSG-area_ENG_FINAL.pdf